

УДК: 159.922.7.159.947

Ірина Володимирівна Фриз,

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри загальної, вікової та педагогічної психології,

Наталія Іванівна Сидоренко,

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри загальної, вікової та педагогічної психології,

Житомирський державний університет імені Івана Франка,

вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

У статті розглянуто особливості прояву вольової сфери в юнацькому віці. Аналізуються детермінанти, що визначають розвиток вольових якостей особистості. Розглянуто внутрішні та зовнішні чинники, які впливають на формування волі в структурі особистості. Виділено типи особистості за проявом вольових якостей (самодостатньо-впевнений, цілеспрямовано-наполегливий, саморегулятивний, ініціативно-імпульсивний, рішуче-сміливий, пасивно-слабовольний), та розглянуто детермінанти розвитку вольових якостей.

Ключові слова: воля, вольові якості, розвиток вольових якостей, вольові типи особистості, навчально-професійна діяльність.

Проблема детермінант розвитку вольових якостей є однією з найбільш складних та малодосліджених у сучасній психології (Л.І. Божович, К.М. Корнілов, В.А. Іванніков, В.К. Калін, А.Ц. Пуні, В.І. Селіванов, А.І. Щербаков, R. Assagioli, L. K. Lewin та ін.). Це викликано інтегрованістю вольових явищ, їх тісним переплетінням з іншими психічними процесами. Актуальність дослідження волі обумовлена і суто практичними позиціями, пов'язаними з формуванням вольових якостей особистості, необхідних людині для розв'язання багатьох життєвих проблемних ситуацій. Водночас, у літературі (О.Б. Барабаш, А.І. Висоцький, Н.М. Будрейка, Е.А. Пасніченко, Ф.Райс, Т.В. Сборцева, Т.О. Трифанова, С.М. Шингаєв та ін.) констатується певна недостатність волі у сучасних юнаків. Молодь, проявляючи вольові якості в одному виді діяльності, може не проявляти їх в інших.

Юнацький вік визначають як найбільш чутливий для розвитку вольових якостей особистості. Це пов'язано, насамперед, з появою таких новоутворень: усвідомлення своєї індивідуальності, виникнення рефлексії, потреба в самоствердженні та самовдосконаленні, які обумовлюють поступове оволодіння власним внутрішнім світом та вміння ним свідомо управляти. За даними фахівців (К.А. Абульханова-Славська, О.В.Биков, І.В. Дубровіна, І.С. Кон, Ф. Райс, І.В. Сисоєва та ін.), перераховані особливості сприяють становленню вольових якостей, коли у юнака відбувається перехід від об'єкта волі інших людей до суб'єкта власної волі. Також вчені відзна-

чають, що юнаки вже здатні не лише до окремих вольових дій, але й до вольової діяльності.

Водночас, існують дослідження, які вказують, що наявність необхідних передумов для розвитку вольових якостей у цьому віці не гарантує їх розвитку належною мірою у студентів. Так, за даними О.Б.Барабаш, Н.І. Пов'якель, В.П. Прядейна та ін., відзначається зниження прояву певних вольових якостей в цей період. Серед можливих причин вказаної тенденції фахівці називають: відсутність навичок реалізації самостійності, недостатність знань професії, невизначеності цілей, зниження контролю з боку батьків та викладачів.

Метою нашого дослідження є аналіз теоретичних підходів щодо чинників, які детермінують розвиток вольових якостей та дослідження взаємозв'язку рівня прояву вольових якостей з особливостями особистості

Для вивчення прояву вольової сфери та особливостей особистості в студентів ми використовували: методику дослідження самооцінки вольових якостей студентів Н.Б. Стамбулової; опитувальник вольового самоконтролю (ВСК) А.П. Зверькова та Є.В. Ейдмана; методику діагностики емоційної зрілості О.Я. Чебикіна; 16 PF опитувальник Р.Кеттелла; методику діагностики особистості на мотивацію до успіху та уникнення невдач Т. Елерса; методику дослідження локусу контролю Дж. Роттера. Базою дослідження виступали вищі навчальні заклади м. Житомира.

Питання розвитку вольової сфери постає в аспекті становлення особистості в цілому, оскільки воля є її

невід'ємним компонентом, та формується при взаємодії з іншими чинниками. Традиційно у вітчизняній психології фахівцями виділяються внутрішні та зовнішні чинники, які впливають на формування особистості (Б.Г. Ананьєва, О.Г. Асмолов, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, І.С. Кон, Г. Крайг, О.М. Леонтьєв, В.Е. Чудновський та ін.). Провідна роль у формуванні особистості, на думку фахівців, належить зовнішнім чинникам, водночас вчені не заперечують важливості внутрішніх. Так, зокрема С.Л. Рубінштейн вважав, що зовнішні чинники діють через внутрішні умови, які формуються під впливом зовнішніх.

Вивчаючи розвиток та формування вольової сфери, фахівці (С.П. Ільїн, В.І. Селіванов, Т.О. Трифанова, С.М. Шингаєв та ін.) вказують на її залежність від типологічних особливостей нервової системи. Так, С.П. Ільїн [2, с. 141] прояв вольових якостей обумовлює нейродинамічними особливостями та вважає, що кожній вольовій якості відповідає свій типологічний комплекс. На залежність вольових якостей від природних особливостей людини, також вказується в дослідженнях М.Н. Ільїної. У своїх працях вона виявила вплив типологічних особливостей на прояв витривалості: вольовий компонент витривалості вищий у осіб з сильною нервовою системою, сама витривалість може бути однаковою у людей з сильною та слабкою нервовою системою. Крім зазначеної особливості, був виявлений взаємозв'язок вольового компоненту витривалості з екстравертованістю, високим нейротизмом та низькою самооцінкою.

У власних дослідженнях В.К. Каліна встановлено, що типологічні особливості нервової системи здебільшого впливають на частоту виникнення ситуацій, які вимагають вольового регулювання, а не на ефективність вольового регулювання [3, с. 172].

Наведені вище дослідження дозволяють нам виділити такий чинник розвитку вольових якостей як «природні (типологічні) особливості людини».

Характеризуючи умови становлення особистості, дослідники Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Б.В. Ломов та ін. провідну роль відводять віковим психічним новоутворенням. Важливими чинниками для формування волі в юнацькому віці вчені вважають: розвиток самосвідомості (І.С. Кон, Р. Ассаджиолі та ін.); становлення Я-концепції (І.С. Кон, І.В. Сисоєва, Т.О. Трифанова та ін.); особистісне та професійне самовизначення (Л.І. Божович, І.В. Дубровіна та ін.).

Вагомою детермінантою у розвитку вольової сфери особистості є активність особистості (К.А. Абульханова-Славська, А.Д. Карнишев, В.О. Татенко та ін.). Воля, як один з проявів активності людини, на думку В.І. Селіванова, проявляється в її соціальній активності – в трудовій, навчальній та суспіль-

ній діяльності. Вона найбільш яскраво функціонує, коли людина здійснює: нові дії; відомі дії, але в незвичній ситуації і в незвичний час; відомі дії, але які вимагають більш прискореного або уповільненого темпу; відомі дії, але в незвичному стані; відомі, але які не схвалюються особистістю, монотонні дії [4, с. 87].

У своїх роботах К.А. Абульханова-Славська, прояв активності особистості співвідносить з відповідальністю та ініціативою [1]. Ці якості вчена пов'язує з здійсненням необхідності своїми силами, самостійно відповідно до вимог, які ставляться перед самим собою; рівнем домагань, наявністю установок на подолання труднощів. Оптимальне співвідношення рівня домагань з вимогами до себе сприяє підвищенню активності для досягнення бажаних результатів. Занижений рівень домагань призводить до зменшення вимог до себе, очікування допомоги та зниження активності. Висока рефлексивність, підвищений самоконтроль також знижують активність та пригнічують ініціативу. Фактором, що перешкоджає відповідальності, за дослідженнями вченої, є установка на успіх в очах оточуючих, прагнення до публічності. Прийняття відповідальності також пов'язане з впевненістю і власними критеріями саморегуляції.

За твердженням В.І. Селіванова за конкретних умов життя людина отримує не однаково сприятливі підкріплення своїй активності з різних сфер діяльності, в результаті формуються різні типи людей за вольовими проявами [4, с. 20]. Особистість розвивається в процесі участі її в різних видах діяльності. В результаті формується досвід особистості, який складає сильний психологічний пласт. На його основі розгортається формування всіх важливих тенденцій особистості [4, с. 24]. Автор підкреслює, що для формування життєвого досвіду та волі важливою виступає будь-яка діяльність: та, яка виконується за переконанням і та, яка виконується за наказом, примусом.

Одним з компонентів вольової активності А.І. Висоцький визначає мотивацію, та зазначає, що вона найчастіше полі мотивована, а також їй властиві часті перетворення.

Важливим чинником у становленні вольової сфери особистості вчені (Л.І. Божович, В.А. Іванніков, П.А. Рудик, В.І. Селіванов та ін.) виділяють моральний компонент. На думку Л.І. Божович, стійкі переконання, цілісний світогляд особистості пов'язані з вольовою організацією особистості. П.А. Рудик вважав, що виховання вольових якостей не може здійснюватися без одночасного виховання моральних рис особистості. Моральні принципи та переконання відіграють важливу роль і складають мотиваційну основу

волі, єдність цих принципів, за твердженням В.І. Селіванова, характеризує стійкість волі та її цілісність.

Е.Г. Ширяєва в процесі свого дослідження розширила перелік чинників, що впливають на розвиток вольових якостей: емоційне благополуччя в сім'ї, стиль дитячо-батьківських стосунків; мотиваційна сфера та характерологічні особливості. Зокрема, прояв самостійності знижує висока тривожність, а особистісні прояви прагнення до комунікації, висока вербалізація, навпаки, обумовлюють її вираженість.

Виходячи з узагальнення цих та інших досліджень, ми погоджуємося з тим, що у формуванні вольових якостей важливу роль відіграють як зовнішні так і внутрішні чинники. До внутрішніх чинників можна віднести: індивідуально-типологічні особливості нервової системи, вікові та статевоспецифічні особливості та ін. До зовнішніх чинників ми відносимо різні умови життєдіяльності та виховання.

Теоретичне вивчення питання чинників розвитку вольових якостей, а також кореляційного аналізу емпіричних даних, дозволяють припустити, що загальний рівень розвитку вольових якостей, співвідношення їх прояву, що використовує людина для досягнення мети, відображається в специфіці особистісних особливостей.

Положення про домінування вольових якостей у загальній їх структурі, а також взаємозв'язок з особливостями особистості було покладено нами в основу конструкта побудови вольових типів особистості. Такий підхід узгоджується з дослідженнями, що проводяться в диференціальній психології (Є. П. Ільїн, В. Д. Небиліцин, та ін.) та психології особистості індивідуальних розбіжностей (О. Г. Асмолов, І. В. Равич-Щербо, Б. М. Теплов, О. Я. Чебикін, та ін.).

Виконане дослідження розвитку вольових якостей засвідчило, що, виходячи з первинних даних, можна умовно виділити 6 груп досліджуваних залежно від домінування тієї чи іншої вольової якості над іншими.

Так до першого типу ми віднесли осіб (4,6%), у яких домінують усі вольові якості, тобто можна стверджувати, що вони всі знаходяться на високому рівні розвитку.

У представників другого типу переважають вираженість цілеспрямованості та наполегливості і завзятості. Даний тип 2 є найбільш розповсюдженим (37,6%) й характеризується вмінням ставити мету, здатністю терпіти незручності заради виконання запланованого та довго зберігати високу працездатність.

Домінування показника самовладання та витримки притаманні для представників третього типу

(11,7%), що можуть характеризуватися врівноваженістю та емоційною стійкістю.

До четвертого типу ми віднесли осіб (12,0%) з високим проявом показника ініціативності та самостійності. Представникам даного типу властива висока імпульсивність, експресивність та соціальна сміливість.

Представникам п'ятого типу властиве домінування показників сміливості та рішучості, що поєднується з досить високими показниками цілеспрямованості. Такий тип зустрічається в 13,4% досліджуваної вибірки та може характеризувати осіб ризикованих, які вміють швидко реагувати у випадку непередбачених обставин.

До шостого типу ми віднесли осіб (20,7%), в яких відсутнє домінування будь-якої вольової якості, середні значення всіх показників знаходяться на низькому рівні або на межі низько-середнього рівня. Цей тип виступає не як протилежний до першого, де наявний високий рівень прояву всіх вольових якостей. На думку К.А. Абульханової-Славської, відсутність активності може бути результатом дії різноспрямованих тенденцій, які нейтралізують одна одну [1].

Переходячи до аналізу визначених типологічних груп, слід зазначити, що вони відрізняються, перш за все, за домінуванням провідного показника. Для визначення специфічних особливостей особистості притаманних кожному з типів особистостей за проявом вольових якостей були розглянуті взаємозв'язки показників, що їх характеризують, визначені в факторному аналізі.

Аналіз емпіричних даних засвідчує, що відмінності середніх значень діагностованих показників як вольових якостей, так і особистісних особливостей, аналіз їх розбіжностей між виділеними групами та факторний аналіз гіпотетично виділених вольових типів вказує на такі тенденції: по-перше, зміну в вираженості показників середніх значень між групами; по-друге, певною варіативністю їх прояву у співвідношенні різних вольових якостей; по-третє, наявністю спеціальних відмінностей при групуванні показників. На основі цього можна стверджувати, що виділені типи мають місце в обстежуваній вибірці, що суттєво поширює чинні уявлення про специфічні індивідуально-типологічні особливості вольової сфери.

Узагальнюючи отримані результати, ми можемо навести коротку характеристику кожного типу особистості за проявом вольових якостей.

Самодостатньо-впевнений тип зустрічається в 4,6% студентів, характеризується високим рівнем прояву всіх вольових якостей. Представникам цього типу притаманний високий вольовий самоконтроль (спрямовані на виконання соціальних вимог) та само-

владання, емоційна стійкість та висока нормативність поведінки (відповідальність та стійкість моральних принципів), впевненість у собі, певна розкутість, ініціативність, соціальна сміливість та активність.

Цілеспрямовано-наполегливий тип зустрічається найчастіше – в 37,6% випадків, для нього характерно домінування цілеспрямованості та наполегливості при помірному прояві інших вольових якостей. Представникам цього типу характерна цілеспрямованість, наполегливість та завзятість, що обумовлюється мотивацією до досягнення успіху, впевненість у собі, активність та соціальна сміливість при досягненні поставленої мети.

Саморегулятивний тип зустрічається в 11,7% досліджуваної вибірки характеризується переважанням самовладання та витримки, а також вольового самоконтролю над іншими вольовими якостями. Представникам цього типу притаманні врівноваженість емоційного стану, витриманість, орієнтованість на виконання соціальних вимог, що виражається у внутрішньому спокої та впевненості в собі, низький рівень ініціативності та активності.

Ініціативно-імпульсивний тип спостерігається у 12,0% досліджуваних, які характеризуються домінуванням показника ініціативності та самостійності при помірному прояві інших вольових якостей. Особам, що відносяться до цього типу, притаманні сміливість, імпульсивність, активність, спрямованість на досягнення поставленої мети, самостійність та прагнення до домінантності.

Рішучо-сміливий тип зустрічається у 13,4% випадків, для нього характерно домінування сміливості та рішучості, при досить високих показниках цілеспрямованості та вольового самоконтролю та помірному

прояві інших вольових якостей. Представникам цього типу притаманний високий вольовий самоконтроль та самовладання, рішучість та сміливість обумовлюються цілеспрямованістю та зваженістю з одного боку, здатністю до ризику, з іншого, при прагненні до виконання запланованого.

Пасивно-слабовольний тип визначений у 20,7% досліджуваних, він відрізняється низьким проявом усіх вольових якостей. Представники цього типу характеризуються низьким вольовим самоконтролем та витримкою, нестійкістю поведінки в стресових ситуаціях, прагнуть уникати невдач за рахунок прояву обережності, уникання ситуацій, які потребують прояву активності.

Підсумовуючи результати виконаного дослідження, зробимо низку висновків. Розвиток та формування вольової сфери залежить від внутрішніх чинників (індивідуально-типологічних особливостей нервової системи, вікових та статевоспецифічних особливостей та ін.), та зовнішніх (розвитку самосвідомості, активності особистості, мотиваційного та морального компонентів, фактора виховання в сім'ї та характерологічних особливостей).

Виділено шість типів особистостей залежно від прояву вольових якостей: самодостатньо-впевнений, цілеспрямовано-наполегливий, саморегулятивний, ініціативно-імпульсивний, рішуче-сміливий, пасивно-слабовольний та виявлені взаємозв'язки з різними особливостями особистості.

Враховання характеристики вольових типів може виступати основою для визначення індивідуального підходу в навчально-виховному процесі, а також при формуванні вольової сфери.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Типология активности личности / К. А. Абульханова-Славская // Психологический журнал. – 1985. – Т.6, № 5. – С. 3-18.

2. Ильин Е.П. О соотношении понятий, характеризующих волевую активность человека / Е.П. Ильин // Эмоционально-волевая регуляция поведения и деятельности. Тезисы всесоюзной конференции молодых ученых. Симферополь, 1983. – С. 140-142.

REFERENCES

1. Abulkhanova-Slavskaya, K.A. (1985) Tipologiya aktivnosti lichnosti [Details of the individual activity]. *Psychological journal – Psychological journal*, 5, 3-18 [in Russian].

2. Iliin, E.P. (1983). O sootnoshenii poniaty, kharakter-iziruiushchikh volevuiu aktivnost [On the "Наука і освіта", №5, 2016

3. Калинин В.К. Воля, эмоции, интеллект / В.К. Калинин // Эмоционально-волевая регуляция поведения и деятельности. Тезисы всесоюзной конференции молодых ученых. Симферополь, 1983. – С. 171-175.

4. Селиванов В.И. Избранные психологические произведения (воля, ее развитие и воспитание) / В.И.Селиванов. Рязанский пед. институт. – Рязань, 1992. – 576с.

relation of concepts that characterize the activity of the strong-willed person]. *Emotsionalno-volevaya reguliatsiya povedeniya i deiatelnosti. Tezisy vsesoiuznoi konferentsii molodykh uchenykh – Emotional and volitional regulation of behavior and activity. Proceed-*

ings of the All-Union conference of young scientists. Simferopol [in Russian].

3. Kalin, V.K. (1983). Volya, emotsii, intellect [The will, emotions, intellect]. *Emotsionalno-volevaya reguliatsiya povedeniya i deyatelnosti. Tezisy vsesoyuznoi konferentsii molodykh uchennykh – Emotional and volitional regulation of behavior and activity. Proceed-*

ings of the All-Union conference of young scientists. (pp. 171-175). Simferopol [in Russian].

4. Selivanov, V.Y. (1992). Izbranniye psikhologicheskiye proizvedeniya (volia, ee razvitiie i vospitaniie) [Selected psychological works (will, its development and education)]. Ryazan [in Russian].

Ирина Владимировна Фриз,

кандидат психологических наук,

доцент кафедры общей, возрастной и педагогической психологии,

Наталья Ивановна Сидоренко,

кандидат психологических наук,

доцент кафедры общей, возрастной и педагогической психологии,

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко,

ул. Большая Бердичевская, 40, г. Житомир, Украина

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ РАЗВИТИЯ ВОЛЕВЫХ КАЧЕСТВ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

В статье рассмотрены особенности проявления волевых качеств в юношеском возрасте. Актуальность исследования обусловлена важностью формирования воли, необходимой человеку для решения многих жизненных ситуаций. В статье показано, что юношеский возраст наиболее способствует развитию волевых качеств личности. Это обусловлено такими особенностями, как осознание своей индивидуальности, потребность в самоутверждении, способность к познанию своего внутреннего мира и умение сознательно им управлять. Целью нашей работы есть анализ детерминант, которые влияют на формирование волевой сферы. В работе выделены факторы, которые влияют на формирование волевой сферы личности: внешние (характерологические особенности, что формируются под воздействием разных условий жизнедеятельности и воспитания личности) и внутренние (индивидуально-типологические особенности нервной системы, возрастные и половые особенности). Характеризуется эмоциональной стойкостью и высокой нормативностью поведения, уверенностью в себе, инициативностью, социальной смелостью и активностью. Для целеустремленно-настойчивого типа (37,6 %) свойственно доминирование целеустремленности и настойчивости, мотивации к достижению успеха, уверенности в себе, активности и социальной смелости при достижении поставленной цели. Саморегулятивный тип (11,7%) характеризуется самообладанием и выдержкой, высоким волевым самоконтролем, уравновешенностью эмоциональных состояний, ориентированностью на выполнение социальных требований, что выражается во внутреннем спокойствии и уверенностью в себе, низким уровнем инициативности и активности. Инициативно-импульсивный тип (12%) характеризуется доминированием инициативности и самостоятельности, смелости, импульсивности, активности, направленность на достижение поставленной цели и стремлением доминировать. Решительно-смелый тип (13,4%) характеризуется доминированием смелости и решительности, при высоких показателях целеустремленности и волевого самоконтроля. Для него характерным есть как целеустремленность и взвешенность, так и способность к риску для выполнения запланированного. Пассивно-слабовольный тип (20,7%) отличается низким проявлением всех волевых качеств, неустойчивостью поведения в стрессовых ситуациях, избегание неудач за счет осторожности, и предупреждение ситуаций, которые требуют проявления активности.

Ключевые слова: воля, волевые качества, развитие волевых качеств, волевые типы личности.

Iryna Fris,
PhD (Candidate of Psychological Sciences), associate professor,
Nataliya Sydorenko,
PhD (Candidate of Psychological Sciences), associate professor,
Department of General, Developmental and Educational Psychology,
Zhytomyr state university named after Ivan Franko,
40, Velyka Berdychivska Str., Zhytomyr, Ukraine

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF VOLITIONAL QUALITIES DEVELOPMENT IN ADOLESCENCE

The article deals with the peculiarities of volitional qualities manifestation in adolescence. The relevance of the research is explained by the importance of will formation, which is necessary for solving a lot of life problems. Adolescence is the most favourable period for the formation of the above mentioned qualities, which is caused by such peculiarities as realising one's individuality, self-assertive ambition, the ability to manage one's inner world. The article is aimed at analysing the determinants that influence the formation of the volitional sphere. The following factors affect the formation of a personality's volitional sphere: external (peculiarities formed under the influence of different life conditions) and internal (individually-typological peculiarities of the nervous system, age and gender features, etc.). The empirical research makes it possible to distinguish 6 groups of the surveyed, according to the levels of volitional qualities manifestation. Thus, the first type, self-sufficient one, is characterised by the high level of all volitional qualities manifestation. The following character traits are peculiar to it: emotional stability, self-confidence, social braveness and activity. The purposeful type is described by the following features: insistence, achievement motivation, self-confidence, etc. The self-regulative type can be characterised by self-control, emotional stability, calmness, low level of leadership. Independence, braveness, activeness, the desire to dominate are peculiar to the representatives of the impulsive type. The decisive type is described by braveness and self-control. The passive type is characterised by infirmity, the low level of all volitional qualities manifestation. The presented characteristics can be used in individual approach in the educational process as well for the formation of students' volitional sphere.

Keywords: volition, volitional qualities, formation volitional qualities, educationally-professional activity.

Подано до редакції 08.04.2016